

Sollerömalet - ett Ovansiljansmål

Inledning

Dialektsplittringen i Ovansiljan är som bekant stor. Man brukar till och med populärt säga att varje liten by har sitt eget mål. Trots denna splittring kan man ändå tala om ett Ovansiljansmål - ett dialektområde som förenar målen i Övre Dalarna samtidigt som dessa skiljer sig från omgivande mål. Med både splittrande och sammanhållande språkdrag inom området verkar den dialektgeografiska situationen med andra ord något paradoxal.

I Lars Levanders stora arbete *Dalmålet 1-2* skriver författaren: "Det intryck av något inom den skandinaviska språkvärlden nästan enastående särpräglad, som dalmålet gör, framkallas ej av vissa särmärken, om vilka målet skulle vara ensamt, utan av en egendomlig kombination av ålderdomligheter, som dalmålet har gemensamma med andra forntrogna mål, och nyutbildade egendomligheter, som så gott som undantagslöst kunna återfinnas på det ena eller andra hållet utom Dalarna" (Levander, 1925:11f.).

Det är alltså kombinationen av språkdrag och inte det enskilda språkdraget som ger en dialekt dess särställning. Fenomenet är jämförbart med en annan företeelse, nämligen signalementet. Det är sällan någon bär ett sådant anletsdrag att detta helt kan identifiera honom/henne. Nästan alltid är det istället frågan om en kombination av anletsdrag - anletsdrag som man förvisso delar med andra, men en kombination som inte delas av någon.

Härav följer att ju fler anletsdrag man kan uppge, desto finare identifiering kan man göra. För språk gäller detsamma. Med några få språkdrag kan man erhålla en kombination som avgränsar ett område (t.ex. Ovansiljan) från dess omgivning. Men för att avgränsa ett delområde inom samma område (t.ex. Solleröområdet) måste antalet språkdrag utökas. Därför är också den dialektala situation som ovan beskrivs för Övre Dalarna fullt möjlig.

Jag har valt att redogöra för några drag som förekommer i dialekterna i Ovansiljan och följaktligen också i Solleröområdet. Dessa språkdrag bildar tillsammans en kombination som avgränsar Ovansiljansmålen från övriga mål på det svenska området. Med ytterligare språkdrag skulle man kunna avgränsa Solleröområdet gentemot övriga Ovansiljansmål och på så sätt beskriva målets egenart. Man skulle också kunna avgränsa de olika Ovansiljansmålen från varandra och på så sätt beskriva dialektsplittringen i Övre Dalarna.

Förmjukning

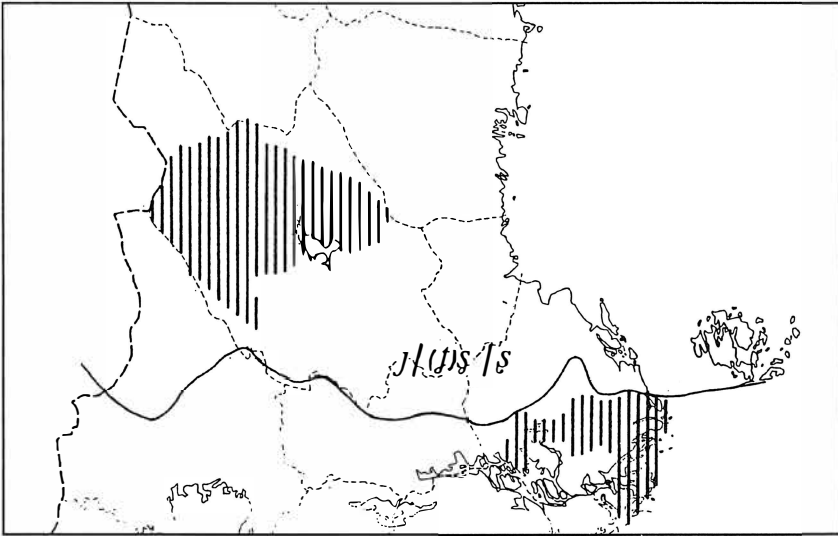
Med förmjukning menas att ett s.k. hårt ljud, dvs. ett språkljud som uttalas bak i munnen, påverkas av ett efterföljande s.k. mjukt ljud, dvs. ett språkljud som uttalas fram i munnen, att i likhet med detta uttalas mjukt. *Norrländsk förmjukning*, som är en speciell sorts förmjukning, innebär att ljuden /g/*, /gg/, /k/ och /kk/ inne i ord uttalas mjukt om de följs av en mjuk vokal: e, i, y, ä eller ö. Förhållandet mellan de hårda ljuden ovan och deras mjuka motsvarigheter ser ut så här:

hårt ljud	mjukt ljud	exempelord
/g/	/j/, /jj/	lajä, väjjen (laget, vägen)
/gg/	/dj/	ryddjän (ryggen)
/k/, /kk/	/tj/	bänntjän, mytji (bänken, mycket)

Tabell 1. *Norrländsk förmjukning. Förhållandet mellan hårt och mjukt ljud.*

Utbredningen för den norrländska förmjukningen framgår av karta 1 - heldragen linje. Det är alltså en stor del av Sverige som har denna typ av förmjukning. Det är också en av de viktigare dialektgränserna i Sverige. Namnet *norrländsk förmjukning* är lite missvisande eftersom dialektgränsen går så långt söderut som genom norra Mellansverige. Trots det har namnet viss relevans genom att förmjukningen har en nordlig utbredning och är allmän i norrländska dialekter.

*Med bokstäver alternativt bokstavskombinationer mellan snedstreck avses språkljuden och inte skrivtecknen. Med enkel bokstav menas kort ljud, med dubbel bokstav långt ljud.

Karta 1. Sydgränsen för den norrländska förmjukningen samt förmjukning av /g-/ , /k-/ och /sk/.

Förmjukning av /g/ och /k/ om mjuk vokal följer finns också i riksspråket, men endast när /g/ och /k/ står först i ord; även förbindelsen /sk/ förmjukas under samma förutsättningar: *get* /jet/, *kyrka* /tjyrka/, *skifte* /sjifte/. Stavningen avslöjar att dessa ord tidigare uttalades hårt. Under den äldre fornsvenska perioden (1225-1375) påbörjas förmjukningen av de hårda ljuden /g/, /k/ och /sk/ framför mjuk vokal och under förutsättning att de står först i ordet. Denna utveckling sker via ett par mellanformer (steg 2 och 3 nedan) och är fullbordad i nysvensk tid (efter 1526). I riksspråket utvecklas /g/ till /j/, /k/ till tj-ljud och /sk/ till sj-ljud. Solleröområdet har också förmjukning av dessa tre ljud i denna ställning. Utvecklingen här har dock inte gått lika långt som i riksspråket; den har stannat på stadiet innan, dvs. steg 3. En uppställning över utvecklingen för tre typond i Solleröområdet ser ut så här:

1.	/gera/	/kýr/	/skytjar/
2.	/gjärå/	/kjyr/	/skjytter/
3.	/djärå/	/tjyr/	/stjytter/

Tabell 2. Förmjukning av /g-/ , /k-/ och /sk-/. Utvecklingsstadier.

Steg 1 är utgångspunkten: orden *göra*, *ko* och *skyttar* i fornordisk form. Steg 2 innebär en mjukare form av typordet än steg 1 eftersom ett /j/ skjutits in mellan den hårda konsonanten/konsonantförbindelsen och den efterföljande mjuka vokalen. /j/ är nämligen en halvvokal - ett mellanting mellan en konsonant och en vokal - och fungerar här som en utjämnare mellan den hårda konsonanten och den mjuka vokalen. Steg 3 är ytterligare en mjukare form genom att /g/ och /k/ har ersatts av /d/ respektive /t/ - skillnaden mellan dessa båda konsonantpar består i att de senare uttalas fram i munnen liksom de mjuka vokalerna och de förra bak i munnen. I riksspråket, som gått ett steg längre än Solleröområdet, har /d/ fallit i förbindelsen /dj/ - kvar står endast /j/ - och förbindelserna /tj/ och /stj/ har smält samman till enhetliga ljud, tj-ljudet respektive sj-ljudet.

Samtidigt med de förmjukade formerna visar Solleröområdet upp oförmjukade former, dvs. ord som inleds med hårt /g/, /k/ och /sk/ trots att mjuk vokal följer, till exempel: *gäta*, *ketil* och *skäjder* (valla kreatur, kittel och skidor). Detta förhållande stämmer bra överens med karta 1 (streckat område) som visar var någonstans inom det svenska språkområdet man hittar förmjukade respektive oförmjukade former. (Utanför kartbilderna hittar man också oförmjukade former på Gotland och i svenska Estland. De tecken som syns på kartan är ljudbeteckningar för de förmjukade ljuderna.) Att Solleröområdet har både förmjukade och oförmjukade former förklarar förmodligen av att Sollerön/Gesunda ligger i utkanten av ett område med oförmjukade former.

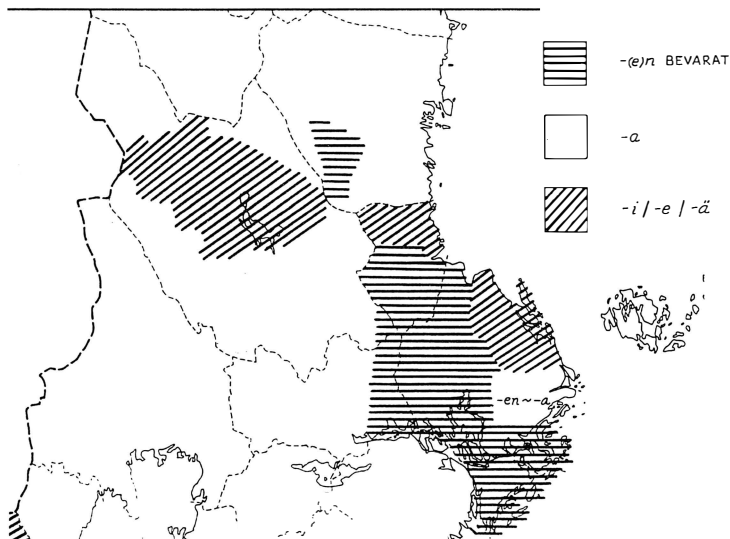
Femininum bestämd form singular

I svenskan kan man uttrycka bestämdhet dels genom framförställd artikel och dels genom slutartikel: *den gula bilen*. I exemplet är *den* framförställd artikel, medan *-en* i *bilen* är slutartikel. Den förra artikeltypen är alltså ett självständigt ord medan den andra är en ändelse. Tidigare var också slutartikeln ett självständigt ord, nämligen: *inn* (maskulinum), *in* (femininum). Det självständiga *inn/in* har stått efter sitt huvudord och så småningom sammansmält med detta: *ulfr inn* > *ulfrinn* (vargen), *bok in* > *bokin* (boken).

Den maskulina ändelsen hade långt *n* (*ulfrinn*) till skillnad från den feminina ändelsen som hade kort *n* (*bokin*). Under den äldre nysvenska perioden (1526-1732) inträffade en ljudförändring som berörde större delen av Sverige och som innebar att kort *n* föll bort när det stod sist i ett ord i trycksvag stavelse. Detta ledde till att maskulinerna stod kvar oförändrade medan femininerna tappade sitt ändelse-*n*: *boki*. I nästan alla dialekter som berördes av denna förändring kom /i/ att öppnas till /a/: *boka*. På några mindre områden uteblev dock denna vokalöppning, bl.a. i Ovensiljan (se karta 2). Om man knyter an till den norrländska förmjukningen kan man konstatera att därmed fanns också förutsättningen för att förmjuka bestämda

femininer som i grundform slutar på hårt ljud: *boki* > *botji*.

I östra Mellansverige har *-n* bevarats samtidigt som /i/ försvagats till /e/. Eftersom riksspråket bygger på dialekterna i Mälardalen torde denna särutveckling vara bakgrunden till varför riksspråket har ändelsen *-en* i femininum bestämd form singular och inte *-a* som i norskan.

Karta 2. Bestämd form singular femininum.

Dativ bestämd form

I äldsta tid var svenskan ett språk med fyra kasus: nominativ, genitiv, dativ och akkusativ. Modern rikssvenska har endast två: huvudform och genitiv. För jämförelsens skull kan nämnas att tyskan, det språk som svenskan är närmast släkt med förutom de nordiska, fortfarande har fyra kasus.

Kasus kan lite förenklat beskrivas som olika roller ett ord kan spela; med hjälp av kasus kan man ange hur orden förhåller sig till varandra. Det ord som var subjekt (den handlande) hade nominativform; till grundformen lades en ändelse som angav att ordet var böjt i nominativ. Ord som var objekt (föremål för handling) hade antingen akkusativ- eller dativform beroende på om det var direkt eller indirekt föremål för handling: *Pojken* (subjekt) *gav blommor* (akkusativobjekt) *åt flickan* (dativobjekt). Genitiv betecknar ofta ägande (pojken *cykel*) men kan också ange andra förhållanden (pojken

pappa). Dessutom avgjorde vissa prepositioner vilken kasusform det efterföljande ordet skulle ha, så t.ex. styrde prepositionen *till* genitiv (till havs) och prepositionen *i* dativ (i blindo).

Fördelen med ett flerkasussystem är att man kan se på ordets form vilken ställning det har i satsen - ordet har ju en ändelse som markerar att det är t.ex. subjekt eller objekt. Ordföljden kan därför vara ganska fri, till skillnad mot modern rikssvenska där ordföljden ofta är avgörande för att man ska förstå ett sammanhang: *Flickan gav pojken blommor* betyder ju något helt annat än *Pojken gav flickan blommor*.

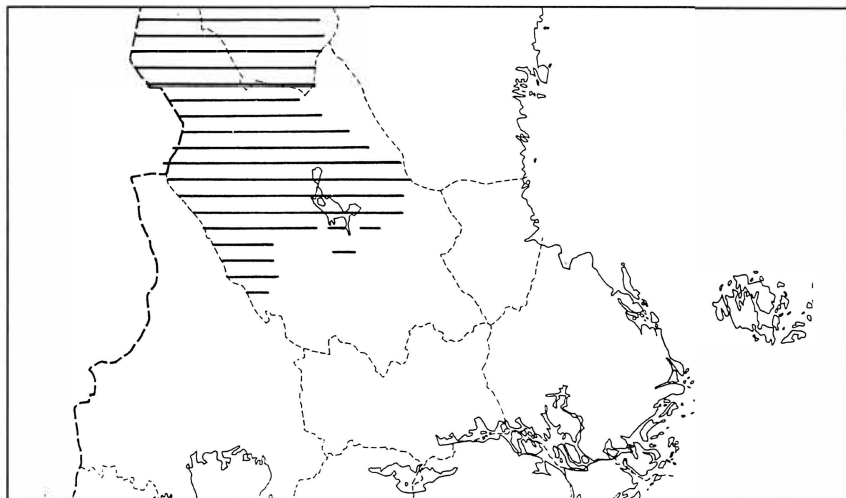
Nackdelen med ett flerkasussystem är att man får en hel del former att hålla reda på, alltför många visade det sig. Systemet blev helt enkelt för komplicerat, vilket ledde till att det började upplösas. Man räknar med att denna process startade redan under den yngre fornsvenska perioden; vid slutet av den äldre nysvenska perioden (1732) hade utvecklingen i stort nått fram till det system vi har idag i rikssvenskan. I modern rikssvenska finns endast rester kvar av det forna fyrkasussystemet, till exempel: *pojkvasker*, en hel *hoper* (nominativ), *mannaminne*, *saluhall* (genitiv), gammal i *gårde*, gå man ur *huse* (dativ) och i *ljusan låga*, i *godan ro* (ackusativ).

Tabell 3 visar fyrkasusböjningen för det maskulina substantivet *ulfr* (varg). Den vänstra kolumnen består av obestämda former och den högra av bestämda. De understrukna formerna kommenteras nedan. Böjningsmönstren för dessa två kategorier ger endast en ringa bild av hur formrikt fyrkasussystemet en gång var, eftersom böjningen för det mesta var olika för maskuliner, femininer och neutrer och samtidigt beroende av vilken stam substantivet hade (stammen är det som blir kvar av ordet när alla böjningsändelser avlägsnats; man räknar med åtta stamgrupper i urnordiskan).

numerus	kasus	obestämd form	bestämd form
singular,	nominativ	ulfr	ulfrinn
	genitiv	ulfs	ulfsins
	dativ	ulfi	ulfinum
	ackusativ	ulf	ulfinn
plural,	nominativ	ulfar	ulfarnir
	genitiv	ulfa	ulfanna
	dativ	ulfum	ulfunum
	ackusativ	ulfa	ulfana

Tabell 3. Böjningsmönster för det maskulina substantivet *ulfr* (varg).

Till skillnad mot utvecklingen i riksspråket har upplösningen av fyrkasussystemet inte tillnärmelsevis gått lika långt i dialekterna i Ovansiljan. Tvärtom har dessa bevarat en hel del av den gamla böjningen. Två av de former som fortfarande är levande (och kanske de mest iögonfallande) är dativ bestämd form maskulinum singular, typen *ulfinum*, och dativ bestämd form plural, typen *ulfunum* (se karta 3).

Karta 3. Dativ bestämd form.

Ändelsen *-inum* motsvaras i Sollerömålet av *-im*: *gardim*, *tållim* (gården, tallen). Man tänker sig följande utveckling: /u/ har försvagats och sedan fallit bort (*-inm*), därefter har förbindelsen /nm/ smält samman till ett m-ljud (*-im*). Ord där grundformen slutar på vokal har endast ändelsen *-m*: *bym* (byn). En intressant form är *väjim* (vägen). Att man här istället för *-im* finner den kortare ändelsen beror på att /i/ och /j/ smält samman till ett enhetligt ljud. Förmjukningen av /g/ avslöjar att ändelsen tidigare också varit *-im*, eftersom den mjuka vokalen /i/ är en förutsättning för förmjukningen av /g/ till /j/.

I dativ bestämd form plural var den gemensamma ändelsen *-unum* (oberoende av genus och stam). *-unum* har i Sollerömålet utvecklats till *-um*: *gardum*, *tållum*, maskulinum (jfr ovan), *Budum*, femininum (Bodarna) och *ställum*, neutrum (ställena). Utvecklingen av *-unum* till *-um* är i princip densamma som för dativ bestämd form maskulinum.

Avslutning

De språkdrag som tagits upp i denna redogörelse visar klart på Solleröområdet som ett Ovansiljansmål - ett mål som visar flera prov på ålderdomligheter och särutvecklingar. Visserligen återfinns dessa språkdrag på andra platser i det svenska språkområdet, men kombinationen med alla språkdragen har endast Ovansiljan. Att det dessutom finns ännu fler språkdrag som är gemensamma för dialekterna i Ovansiljan talar för att området är väl sammanhållet dialektgeografiskt. Samtidigt är dialektsplittringen som bekant stor inom nämnda område - men det är en annan historia.

Björn Bihl

Käll- och litteraturförteckning

- Dahlstedt, Karl-Hampus *Svensk dialektgeografi. Dess metoder och uppgifter*, 6:e upplagan, Umeå universitet, 1980
- Jansson, Valter *Nordiska vin-namn. En ortnamnstyp och dess historia*, Lund, 1951
- Levander, Lars *Dalmålet 1-2*, Uppsala, 1925
- Nilsson, Stig *Språkliga termer*, Stockholm, 1977
- Pamp, Bengt *Svenska dialekter*, Stockholm, 1978
- Reinhammar, Maj *Om dativ i svenska och norska dialekter 1*, Uppsala, 1973
- Wessén, Elias *Isländsk grammatik*, Uppsala universitet, 1958
- Wessén, Elias *Svensk språkhistoria I. Ljudlära och ordböjningslära*, 8:e upplagan, Stockholm, 1969
- Wessén, Elias *Våra folkmål*, 9:e upplagan, Stockholm, 1970

Kartor (i beskuret och bearbetat skick) från Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA), acc. nr 34339:7, 34339:8, 34339:14, 34339:16